

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН ЖАРЧЫСЫ

ВЕСТНИК ОШСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА

BULLETIN OF OSH STATE UNIVERSITY

ISSN: 1694-7452 e-ISSN: 1694-8610

№4/2025, 264-275

ФИЛОЛОГИЯ

УДК: 801.81+ 81'38

DOI: [10.52754/16948610_2025_4_20](https://doi.org/10.52754/16948610_2025_4_20)

**ЭПОС ТИЛИНДЕГИ АССОНАНС КУБУЛУШУ (С.ОРОЗБАКОВДУН «МАНАС»
ЭПОСУ БОЮНЧА)**

**ФЕНОМЕН АССОНАНСА В ЭПИЧЕСКОМ ЯЗЫКЕ (ПО МОТИВАМ ЭПОСА «МАНАС» С.
ОРОЗБАКОВА)**

**THE PHENOMENON OF ASSONANCE IN EPIC LANGUAGE (BASED ON THE EPIC
"MANAS" BY S. OROZBAKOV)**

Кувандыкова Айнура Асантуровна

Кувандыкова Айнура Асантуровна

Kuvandykova Ainura Asanturovna

изилдөөчү, “Анадолу” Кыргыз-Түрк кесиптик кыздар лицейи

исследователь, Кыргызско-Турецкий женский профессиональный лицей “Анадолу”

Researcher, Kyrgyz-Turkish women Vocational Lyceum “Anadolu”.

ainura_asantur@mail.ru

ЭПОС ТИЛИНДЕГИ АССОНАНС КУБУЛУШУ (С. ОРОЗБАКОВДУН «МАНАС» ЭПОСУ БОЮНЧА)

Аннотация

Ассонанс үндүү тыбыш менен байланышкан көрүнүш жана ал ыр саптарынын, прозалык чыгармаларда сүйлөмдөрдүн башында келип, ырга, же текстке өзгөчө музыкалуулук берет жана башка тилдик каражаттар менен айкашта туруп, поэтикалык, же прозалык чыгармалардын образдуулугун, эмоционалдык-эстетикалык деңгээлин, таасирдүүлүгүн жогорулатуу мүмкүнчүлүгүнө ээ. Бул фонетикалык кубулуштар айрыкча «Манас» эпосунда өтө жыш, орошон колдонулуп, манасчынын жөндөмдүүлүгүн, талант чеберчилигин аныктоочу, сыпаттоочу көрүнүш катары да бааланат. Эпосто ассонанс колдонулбаган учурду жолуктура албайбыз. Анткени, эпос тилинде тыбыштарды кайталап колдонуу мүнөздүү көрүнүштөрдөн. Мындай шартта, көркөм тексттик мазмундун түшүнүктүүлүгү, жеткиликтүүлүгү, таасирдүүлүгү, айтканга жеңилдиги, эске сактап калууга ыңгайлуулугу артат. Аллитерация, ассонанс кубулуштарынын жалпы эле фоностилистикалык каражаттардын биримдүүлүк процессинин жүрүшү табигый көрүнүштүн картинасын тартуулайт. Эпос тилиндеги тыбыштардын кайталанышын поэтикалык салт катары баалайбыз. Өзгөчө С.Орозбаковдун вариантындагы «Манас» эпостун кичине эпизоддорунан тартып, ири көлөмдүү окуялардын сүрөттөлүшүндө тилдик каражаттардын колдонулуш ыкмалары ар түрдүүлүктү жаратып турат. Мындай поэтикалык ыкмалардын ичинде аллитерация, ассонанс кубулушундагы тыбыштык кайталоолор, үндөшүүлөр, окшошуулар, лексикалык кайталоолор, алардын байма-бай учурашы, морфологиялык бирдей түзүлүштөр, синтаксистик параллелизмдер камтылган. Буларды илимий теориялык негизде аныктап чыгуу актуалдуу маселелерден болуп саналат. Ошондуктан, макалада С.Орозбаковдун айтуусундагы «Манас» эпосунун материалдарынын негизинде ассонанс кубулушу жөнүндө сөз болуп, териштирүү жүргүзүлдү.

Ключевые слова: ассонанс, аллитерация, үндөшүү закону, фоностилистикалык каражаттар, тыбыш, ыргак, муун, паронимия

ФЕНОМЕН АССОНАНСА В ЭПИЧЕСКОМ ЯЗЫКЕ (ПО МОТИВАМ ЭПОСА «МАНАС» С. ОРОЗБАКОВА)

Аннотация

Ассонанс – это явление, связанное с гласными звуками, и оно появляется в начале стихотворных строк или предложений в прозаических произведениях, придавая стиху или тексту особую музыкальность. Особенно в версии эпоса «Манас» С. Орозбакова, от небольших эпизодов до описаний масштабных событий, способы использования языковых средств создают разнообразие. Среди таких поэтических приемов – звуковые повторы, гармонии, сходства, лексические повторы, их частое появление, морфологические идентичные структуры и синтаксический параллелизм в явлениях аллитерации и ассонанса. Определение этого на научно-теоретической основе является актуальной проблемой. Поэтому в статье рассматривается и исследуется явление ассонанса на основе материалов эпоса «Манас» в исполнении С. Орозбакова.

THE PHENOMENON OF ASSONANCE IN EPIC LANGUAGE (BASED ON THE EPIC "MANAS" BY S. OROZBAKOV)

Abstract

Assonance is a phenomenon associated with vowel sounds, and it appears at the beginning of lines of poetry or sentences in prose works, giving the verse or text a special musicality. Especially in the version of the "Manas" epic by S. Orozbekov, from small episodes to descriptions of large-scale events, the methods of using linguistic means create diversity. Among such poetic techniques are sound repetitions, harmonies, similarities, lexical repetitions, their frequent occurrence, morphological identical structures, and syntactic parallelism in the phenomena of alliteration and assonance. Identifying these on a scientific theoretical basis is an urgent issue. Therefore, the article discusses and investigates the phenomenon of assonance based on the materials of the "Manas" epic as told by S. Orozbekov.

Ачыкч сөздөр: ассонанс, закон гармонии звуков, фоностилистические средства, ритм, слог, паронимия

Keywords: assonance, sound harmony law, phonostylistic means, rhythm, syllable, paronymy

Киришүү

«Манас» эпосу – баарыдан мурда эпикалык тектеги поэтикалык көркөм чыгарма. Анын маани-маңызы, мазмуну биринчи кезекте айтымга байланыштуу ачылат. Манасчынын талантына, өнөр-жөндөмдүүлүгүнө, кыймыл манерасына, айтуу ыкмасына жараша окуялардын жүрүшү, алардын элестетилиши, жаратылыш көрүнүштөрү, каармандардын жүрүм-туруму, кебете-кешпири, психологиялык абалдары ж.б. тигил, же бул деңгээлде сүрөттөлөт, чагылдырылат. Мындай шартта эпостогу тилдик каражаттар айтуучунун ички сезимдерине жана айта билүү чеберчиликтерине байланыштуу колдонулат. Айрыкча, тыбыштардын айтылыш жана колдонулуш өзгөчөлүктөрү, т.а., тыбыштардын ыр саптарында түшүрүлүп, же кошулуп айтылышы, окшошуу, же алмашуу кубулуштарына ээ болушу, бир эле тыбыштардын кайра-кайра колдонулушу, ыр ыргагына ыңгайланышы ж.б. эпос тилине мүнөздүү көрүнүштөрдөн болуп саналат. Эпостордо колдонулуучу тыбыштар сөздү түзүүгө, ал сөздөрдөн сүйлөмдөрдү уюштурууга, пикир алмашууга негиз болуу менен гана өз функциясын аткарабастан, эпос тилинин көркөмдүүлүгүн арттырууда да зор роль ойнойт. Ушундан улам, көркөм стилдин белгилерин жаратуучу фонетикалык-стистикалык каражаттар эпос тилинде жыш колдонулуп, анын угумдуулугун, дабыш кооздугун күчөтөт.

Тил илиминде фонетикалык стилистикалык каражаттар катары: *ассонанс, аллитерация, анафора, эпифора, ритм, тыбыштардын жыштыгы* ж.б. кубулуштары каралып жүрөт. Арийне, окумуштуулар арасында аталган фонетикалык-стистикалык каражаттар тууралуу бирдей көз караштар жок. Өз мезгилинде В.Радлов аллитерация түшүнүгүн үнсүз тыбыштарга негиздеп, ал эми үндүүлөрдүн катар колдонулушун үндүүлөрдүн гармониясы деп мүнөздөп, мындай тыбыштык үндөшүүлөр түрк элдеринде, айрыкча, кыргыздарда кеңири жайылгандыгын белгилейт. Ал түрк тилдеринин бөтөнчөлүгүн андагы үндөшүү принцибинин күчтүү сакталышына негиздеген. Уңгудагы муун өзгөрбөйт, анын үндүү тыбышы кийинки үндүү тыбыштардын өзүнө окшошуп, ээрчип түшүшүн талап кылат, ошондуктан сөздүн башкы муунун негизги бөлүк деп эсептейт. Ошондой эле, үндүү жана үнсүз тыбыштардын сап башындагы үндөшүүлөрү мүнөздүү көрүнүштөрдөн болуп, муундук рифманы жаратат деп, аллитерациялык ыкманы дагы рифманын бир түрү катары караган (Радлов, 1866, 88-90-б.).

Ал эми И.В.Арнольд: «Жакын жайгашкан басымдуу муундардын башындагы үнсүз жана үндүү тыбыштардын кайталанып келиши аллитерация болуп саналат», - (Арнольд, 1981, 213-б.) деп белгилейт. К.Рысалиев «Кыргыз ырларынын түзүлүшү» аттуу эмгегинде ыр саптарынын үндүү жана үнсүз тыбыштар менен башталуусун, сап ичиндеги окшош үндүү жана үнсүз тыбыштардын өз ара үндөшүп келишин поэзиядагы аллитерациялык ыкма деп карайт. Ал дагы аллитерация менен ассонанстын чегин ажыратпайт, экөөнү бир түшүнүктөгү кубулуш катары сыпаттаган (Рысалиев, 1965, 122-159-б.). К.Рысалиев аллитерация менен рифманын бирдей каралышына кандай негиз бар деген суроону коёт да: «Биздин пикирибизче, булардын бири-бирине тикеден-тике тиешеси бар жана булар кыргыздын элдик поэзиясында ар дайым бирдикте каралууга акылуу. Мунун себеби, экөөнүн аткараар милдети бир, ачыктап айтканда, поэтикалык чыгармалардын ритмикалык жүрүшүн күчөтүү. Аллитерация ыр жолдорунун башкы жагынан, рифма болсо аягынан саймалап кооздоп турат. Бирок булардын ушул көз караштан аткараар милдети окшош болгону менен, колдонуш системасы ар башка. Башкача айтканда, аллитерация жана рифма өз бөтөнчөлүктөрүнө жараша ар түрдүү ыкма менен күчөтүп турушат. Ошондуктан буларды өз алдынча бөлүп

изилдөө милдети келип чыгат. Ошондой болсо да, алардын жалпы багытын эске алып, кайталап айталык, бири-биринен таптакыр бөлүп жиберүү жарабайт,» - деп жооп берет. Бул окумуштуулардан айырмаланып, орус стилисти И.Б.Голуб ассонанс түшүнүгүн башкача өңүттөн карайт. Ал ассонанс катары үндүү тыбыштардын ыр сабындагы сөздөрдүн бардык позициясында кайталанышын жана ассонанстын негизин басым менен айтылган үндүү тыбыш түзөрүн (Голуб, 1986, 285-б.) белгилейт. Ж.Шериев ыр саптарынын бирдей үндүү тыбыш менен башталганын, же ыр сабындагы ошол үндүүнүн сөздүн ар кандай позициясында кайталанышы ассонанс деп, ал уйкаштыкка, же улам кийинки сөздөрдө үндүү тыбыштардын кайра-кайра кайталанышына негизделген стилистикалык ыкма экендигин (Шериев, Муратов, 2004, 19-б.) көрсөтөт. Б.Орузбаева «Лингвистикалык терминдердин орусча-кыргызча сөздүгүндө» ассонанска ырда бирдей угулган үндүү тыбыштардын кайталанышы деп аныктама берсе, аллитерацияны бирдей, же айтылышы жагынан бири-бирине жакын тыбыштардын муундун, же сөздүн башында кайталанып (уйкашып) келиши, ал поэзияда, прозада стилдик ыкмада колдонулат (Орузбаева, 1972, 16, 32-б.) деп көрсөтөт.

Окумуштуулардын мындай пикирлеринен улам, ассонанс менен аллитерация тыбыштык кубулуштарына карата бирдей көз караштардын жоктугун, алигиче чейин жарала электигин белгилеп коюуга тийишпиз. Кыргыз тили илиминде стилистика маселесин терең изилдөөгө алган Т.Аширбаевдин көз карашы боюнча, ассонанс үндүү тыбыш менен байланышкан көрүнүш жана ал ыр саптарынын, прозалык чыгармаларда сүйлөмдөрдүн башында келип, ырга, же текстке өзгөчө музыкалуулук берет. Ошондой эле, окумуштуу ассонансты бир катар мисалдар менен талдоого алып, аны функциясына карата **толук** жана **толук эмес** ассонанс, вертикалдык (сырткы) жана горизонталдык (ички) ассонанс деп (Аширбаев, 2000, 32-33-б.) бөлүштүрөт. Аллитерацияны болсо, көркөм чыгармадагы үнсүз тыбыштардын кайталанып колдонулушуна негиздеп, дабыш уккулуктуулугун жаратууда үндүү тыбыштар менен бирдикте үнсүз тыбыштар да поэзияда жана көркөм прозада көп колдонуларын, албетте, үндүү тыбыштарга салыштырмалуу үнсүз тыбыштар да музыкалуулук бир топ солгун болорун, бирок текстте аллитерациянын аткарылышы түпкүлүгүндө да үн кооздугун жаратарын (Аширбаев, 2000, 34-б.) белгилейт.

Эң башкысы, ассонанс да, аллитерация да башка тилдик каражаттар менен айкашта туруп, поэтикалык, же прозалык чыгармалардын образдуулугун, эмоционалдык-эстетикалык деңгээлин, таасирдүүлүгүн жогорулатуу мүмкүнчүлүгүнө ээ. Бул фонетикалык кубулуштар айрыкча «Манас» эпосунда өтө жыш, орошон колдонулуп, манасчынын жөндөмдүүлүгүн, талант чеберчилигин аныктоочу, сыпаттоочу көрүнүш катары да бааланат. Эпос тилинде ассонанс жана аллитерация колдонулбаган учурду жолуктура албайбыз жана бул экөө өзгөчө изилдөөнү талап кылып, актуалдуу маселелерден болуп саналат.

Ошол себептен, макалада ассонанс кубулушунун эпосто колдонулушу тууралуу териштирүү болот. Алардын эпос тилиндеги конкреттүү функциялары белгиленип, кеңири материалдардын негизинде талдоого алынат.

Изилдөөнүн ыкмалары, каражаттары жана материалдары:

Эпостогу ассонанстын колдонулуш ык-амалдарын, стилистикалык аткарган функцияларын аныктоодо зарылдыгына жараша *сыпаттоо*, *салыштыруу*, *баяндоо*, *анализдөө* өндүү теориялык методдорду колдонуу менен, материалдарды каттоо, жыйноо, системалаштыруу ыкмалары колдонулду. Ал эми, изилдөөнүн объектисин, булагын

С.Орозбаковдун вариантындагы «Манас» эпосунун материалдары түздү жана илимий-теориялык мааниси бүгүнкү күндөгү тил илиминин жетишкендиктерине негизделди.

Изилдөө

Ассонанс – сөз тутумундагы үндүүлөрдүн үндөштүгүнө, уйкаштыгына, же улам кийинки сөздөрдөгү үндүү тыбыштардын кайталанып келишине негизделген тыбыштык кубулуш, стилистикалык ыкма. Аныктамадан көрүнүп тургандай, ассонанстын табияты үндөшүү закону менен шартталган. Кыргыз тилинде үндүүлөрдүн үндөшүүсүнүн негизги биринчи муундагы үндүү тыбыштар кийинки муундагы үндүүлөрдүн сапатын, мүнөзүн аныктоо менен сөздөгү үндүүлөрдүн тобу бири-бири менен шайкеш келип, сөздүн тыбыштык курулушунун ырааттуулугун түзөт. Тактап айтканда, сөздөгү үндүүлөрдүн ыргактуулугу алардын бири-бирине тийгизген таасири жана үндүүлөрдүн сөз ичиндеги биримдиги – үндөшүү законунун маңызын түзөт (Токтоналиев, 2004, 147-148-б.). Кыргыз тилинде үндөшүүнүн эки түрү белгиленип жүрөт: *тилдин күүсү* жана *эрин күүсү*. Тилдин күүсүндө сөздүн биринчи муунунда жоон үндүү болсо, андан кийинки муундагы үндүү тыбыштар алар менен үндөшүп, жоон үндүү болушат. Эгерде сөздүн алдыңкы муунунда ичке үндүү орун алса, соңку муундагылар да ичке болушат, т.а., биринчи муундагы үндүү тыбыштар кийинки муундагы үндүүлөрдүн сапатын аныктайт. Ал эми эрин күүсүндө болсо, сөздүн курамында баштан-аяк эринчил үндүү тыбыштардын болушу эрин күүсүнүн өзөгүн түзөт (Орузбаева, ж.б. (Ред.) 2009, 40-41-б.). Албетте, үндөшүү түшүнүгүн сөз ичиндеги үндүү тыбыштардын үндөшүүлөрү менен гана чектөөгө болбойт. Үндөшүү закону сүйлөм ичиндеги сөздөрдүн ортосунда да болот: 1. *Аталаштан алтоо болгуча, энелештен экөө бол* (макал). Мындагы *аталаштан* – *алтоо*, *энелештен* – *экөө* сөздөрүнүн ортосунда үндүүлөрдүн үндөштүгү орун алуу менен, сүйлөмдүн уккулуктуулугун, таасирдүүлүгүн гана эмес, мазмундуулугун да арттырып турат.

Кыргыз тилинде үндөшүүнүн эки жагын белгилөөгө болот: *Биринчиси*, сөз ичиндеги үндүү тыбыштардын бири-бирине тийгизген таасири – тилдин мыйзам ченемдүү көрүнүшү. Мисалы, көптүктү уюштуруучу –*лар* мүчөсүндөгү *а* тыбышы эгерде уңгудагы үндүү тыбыш ичке үндүүлөрдөн келип калса, анда анын таасиринде ичке үндүүгө өтөрү мыйзам ченемдүү көрүнүш: *төө+лар=төөлөр*, *ини+лар=инилер*, *эже+лар=эжелер* ж.б. Бул кыргыз тилине мүнөздүү тилдик заң-закон. *Экинчиси*, сүйлөм тутумундагы, айрыкча, поэтикалык кептеги үндүү тыбыштар көркөмдүүлүк, боёктуулук, таасирдүүлүк, угумдуулук үчүн атайын үндөштүрүлөт, окшоштурулат, кайталанылат. Мындай шартта ал үндүү тыбыштар стилистикалык кызмат аткаруу мүмкүнчүлүктөрүнө ээ болот:

Аттуу жөөлүү болушуп,
адырдан издеп тепеңдеп.
Алда эмне болду экен,
аман тапсак экен деп.
Алар дагы санап жүр,
ар коктудан карап жүр.
Алмалуунун жылгада,
алыс жерден караса,
айдап алып козуну,
алты бөрү талап жүр (Мусаев, (Ред.) I. 1995, 134-б.).

Байкалып тургандай, ар бир жолдорунун башы *a* үндүү тыбышы менен башталып отурат. Бирдей тыбыштык кайталоолор бирдей темптик айтылышты, ыргакты шарттап турат. *A* тыбышынан куралган 11 сөз ар бир саптын башында: *аттуу, адырдан, алда, аман, алар, ар, алмалуунун, алыс, айдап, алып, алты* сөз формаларында колдонулду. Булар негизинен *a* тыбышынын кайталанышынан жана *a* жоон үндүүсүнө карай үндөшүү мыйзамына ылайык, *ы, у* жоон үндүүлөрүнөн уюшулган. Мындан сырткары, *издеп тепеңдеп, экен деп; санап жүр, карап жүр, талап жүр; жылгада, караса* сөздөрү өз ара уйкаштыкта келип, ал уйкаштыкта турган сөздөрдөгү үндүүлөр бири-бирине карата үндөштүктө турушат. Натыйжада эпос тилине мүнөздүү көркөмдүүлүк жаратылды.

Сөздөрдөгү же сүйлөмдөрдөгү үндүү тыбыштардын үндөшүүлөрүнүн бардыгын тең ассонанс катары атай албайбыз. Анткени, ассонанс үндүү тыбыштардын кайталанып колдонулушуна гана негизделген. Ассонанс кубулушу (бардык эле фоностилистикалык каражаттар) көркөм чыгармада аз, же көп колдонулушу автордун шык-жөндөмүнө, талаптарына байланыштуу болот. Таланттуу акын-жазуучулар, манасчылар, төкмөлөр, жалпы эле көркөм сөз чеберлери өз чыгармаларында фонетикалык-стилистикалык каражаттарды ар түрдүү ыкмада кеңири пайдалануу менен, чыгарманын көркөмдүүлүк даражасын бийиктикке чыгарат. Атактуу манасчыбыз Сагымбай Орозбаков да «Манас» эпосунун көркөмдүүлүгүн эң жогорку деңгээлге жеткире алган. Бул тууралуу заманыбыздын залкар жазуучусу Ч.Айтматов: «Манасты» көп эле жомокчулар айтып келген. Алардын устаттыгына эч кандай күмөн койбой Сагымбай Орозбаковдун өнөрүн айырмаланта бөлүп кароого толук эби бар. Сагымбайдан жазылып калган тексттерди кунт коюп окуп чыккан ар бир адам Сагымбайдын сөз байлыгына, акындык чеберчилигине, ташкындаган сүрөткер кудуретине баш ийбей койбойт. Бул бир ааламда укмуш жаралган уникалдуу талант. Балким, эч убакта кайталанбас руханий көрүнүштөр. «Манас» «Манас» болгондон берки эпостун тамчыга тамчы кошулуп, сөзгө сөз, ойго ой кыналып бүткүл чыгармачылык кубатын Сагымбай бир өзү дилине сыйгызып тургандай сезилет» (Мусаев, (Ред.) I. 1995, 53-б.), - деп баалайт. Чынында, профессионал акындардай атайын ойлонуп жазбастан, «Манасты» төкмөлөрдөй дароо төгүп айткан Сагымбайдын:

Маанайы жазы, башы кууш,
бар боюнда турат тууш!
Кочкор тумшук, кош кирпик,
Көркү калча, көзү тик! ...

Ак асаба, кызыл туу,
айгайлаган ызы-чуу.
Көк асаба, кызыл туу,

көк жаңырган улуу чуу. – сыяктуу четинен мисал болчу укмуштуудай ыр саптарына таң бербей коё албайсың, бүтүндөй эпос тулкусу фоностилистикалык каражаттарга чулганып тургандай. Анын вариантындагы «Манас» эпосунда фоностилистикалык каражаттардын бардык түрлөрү, анын ичинде ассонанс кубулушу орошон колдонулат:

1. Өчүрүп өчүн жибербес,
өзү жүрсө балам деп,
өчүмдү кийин алар деп (Мусаев, (Ред.) I. 1995, 229-б.).

2. Өлгөндү албайт эсине,
өртү күйүп көзүндө,
эр өлтүрдүм бүгүн деп,
эгер албайт эсине.
Эрикпей кулак салыңар,
эки эрин бирдей өлтүргөн,
калмактардын сөзүнө (Мусаев, (Ред.) I. 1995, 229-б.).

3. Ата уулудан аксакал
ат минсеңер жол деди.
Аякынын баарына,
аруу жакшы тон берди.
Аттаныңар, кайтыңар,
аман-эсен бол деди.
Ата уулулар ат алып,
аяк жагы тон алып,
ар тарапка жол салып
аскер кайтып кеткени.
Алты ай өтүп арадан,
жана жазга жеткени (Мусаев, (Ред.) I. 1995, 246-б.).

Келтирилген үч мисалда тең ыр саптарынын башталыштары *ө-ө, э-э, а-а* болуп өңчөй үндүү тыбыштардын кайталоолорунан уюшулуп жана алар өз кезегинде, кийинки: *өчүрүп-өчүн, өзү-жүрсө, өчүмдү-кийин; өлгөндү...- эсине, өртү-күйүп-көзүндө, эр-өлтүрдүм-бүгүн-деп, эгер...-эсине, эки-эрин-бирдей-өлтүргөн; ата-аксакал, аякынын-баарына, аруу-жакшы, аттаныңар-кайтыңар, ата...- ат кылып, аяк жагы...- алып, ар тарапка...- салып, аскер – кайтып, алты – ай... арадан* сөздөрүнө да үндөштүк таасирин тийгизип турат.

Ассонанс кубулушу эпос тилине гана мүнөздүү эмес, ал жалпы эле поэтикалык чыгармаларда да кеңири колдонулат. Кайталоону стилистикалык каражат катары сыпаттоого алган Г.Ж.Кожоева: «Ассонанста үндүү тыбыштар жандаш келип кайталанып кептин уккулуктуулугун жогорулатат, элестүүлүгүн күчөтөт, угуучуга, же окуучуга эмоционалдык таасир берет.

С.Жусуевдин «Алтын чынар» аттуу ырынан төрт сап алып көрөлү:

Ай нуруна, күн нуруна чайкалып,
Айланага шаң жаратып жайкалып.
Алтын чынар кучак жаят асманга,
Ак тоолордон алда кайда байкалып.

Мында бир караганда *а* тыбышы «алтын», «ай» түшүнүктөрүнүн символу катары көрүнөт. Текстте *а+й* тыбыштык айкаш 5 жолу кайталанат, *а_*тыбышы өз алдынча 29 жолу учурайт (жаят сөзүндө 2 *а* бар). Текстте 44 үндүү (60 үнсүз) болсо, анын 66%ын *а* тыбышы түзүп турат. Саптардын ушул тыбыш менен башталышы анафораны түзүп, бул кубулуш ассонанстын кучагына кирип турат.

Ушундай эле *а* тыбышынын ассонансты түзүшүп паремиялардан да көрүүгө болот: *Агасын агалай албаган, душманын сагалайт*. Мында 15 үндүүнүн 12син *а* тыбышы түзөт», (Зулпукаров, ж.б. 2018, 506-б.) - деп, дагы бир катар макалдардан мисалдарды келтирип, андагы *а* тыбышынын ассонанстык кубулушуна статистикалык мүнөздөмө берет. Тексттин бүтүндүгүн, мазмундуулугун, экспрессивдүүлүгүн *а* тыбышынын ассонансы уюштуруп турарын жана *а* тыбышы жалгыз гана үндөштүктү жаратпастан, сөз айкаштарын, сүйлөмдөрдү, ыр саптарын бириктирип турган фонетикалык каражат катары кызмат кыларын белгилейт.

«Манас» эпосунда ассонанстык кубулушту жаратууда кыргыз тилинин бардык үндүү тыбыштары колдонуларын байкоого болот:

1. Алтымыш кулач жибек боо,
аягына такканың,
ай мунарык жем кылып,
азем менен бакканың,
алтымыш жашка чыкканча,
аким болуп журт сурап,
алат экен дүйнөнү. (Мусаев, (Ред.) I. 1995, 122-б.)
2. Эки эркек балам деп,
эрмек кылган карам деп,
эбактан бери ажырап,
элден тынбайт санаам деп. (Мусаев, (Ред.) I. 1995, 288-б.)
3. Үч карын май алганы,
үч кайтара салганы.
Үч карындын майларын,
үч саатка койбой жалмады (Мусаев, (Ред.) I. 1995, 138-б.).
4. Убаданы танбаңар,
ушу кептен жанбаңар.
Ушу кептен жанам деп,
убайымга калбаңар (Мусаев, (Ред.) I. 1995, 360-б.).
5. Өзгө тууган-урук жок,
өзүнөн бөлөк улук жок,
өкүмүнө чаара жок,
өзү бар, андан бала жок,
өзүнөн бөлөк даана жок (Мусаев, (Ред.) I. 1995, 183-б.).
6. Орозду деген кишинин,
он баласы бар экен.
ону бирдей караса,
оңбогондой жан экен. (Мусаев, (Ред.) I. 1995, 269-б.)

7. Издегениң ким эле,
Ишинди айт деп тим эле. (Мусаев, (Ред.) I. 1995, 294-б.)

8. Ыраспы? –деп сурайын
ыңгыранып бул жерге
бекер кантип турайын (Мусаев, (Ред.) IV. 1997, 138-б.).

С. Орозбаковдун «Манас» эпосунун материалдарында үндүү тыбыштардын ичинен *и* жана *ы* тыбыштары ассонанстык ыкмада өтө аз колдонулгандыгы байкалат. Ал эми *а* абдан активдүү колдонулгандыктан, ал аркылуу уюшулган ассонанстык кубулуштар ар бир бетте жолугат. *А* тыбышы катышкан ыр саптарында өзгөчөлүү бир ыргак жаралып, обондуулук ачык сезилип, ыр жолдорунун мазмундук биримдигин бир бүтүндүккө салып турат. Натыйжада катары менен *а* тыбышынан башталган көп сандаган ыр саптары бир дем менен окулуп, угумдуулугу артат, таасирлентет. Кайсы гана тыбышты албайлы, алар өз алдынча турганда эч кандай маанилик жүктү аркалай албайт, ал гана эмес, стилистикалык өзгөчөлүккө да ээ боло албайт. Алар тилде сөздөрдү жаратып, алардын маанилерин айырмалоо кызматына ээ. Мындан сырткары, коммуникативдүүлүк процессинде кептин мазмундуулугун арттырып, стилистикалык милдеттерди аткарат. Тыбыш белгилүү бир ойду ишке ашырууда конкреттүүлүккө ээ болот, кайсы бир максаттуулукта колдонулат, стилистикалык мүмкүнчүлүктөрү артат. Тыбыштардын мындай стилистикалык табияты айрыкча көркөм чыгармаларда ачык байкалат.

С.Орозбаковдун «Манасында» тыбыштардын стилистикалык мүмкүнчүлүктөрү кенири пайдаланылгандыгын материалдар ырастап турат. Жогорудагы *а* тыбышынын ассонанстык кубулушунун дагы бир далили катары, анын эки саптан тартып он алты сапка чейинки ыр жолдорунун баштарында катарынан удаама-удаа колдонулгандыгын көрсөтсөк болот. Маселен,

Алачык үйдөй кызыл чок,

*а*аламда мындай эрлер жок, (Мусаев, (Ред.) II. 1995, 175-б.) - деген эки сап ырдын башындагы *а* тыбышы да ассонанс кубулушун жаратып, сап көркөмдүүлүгүн шарттап турат. Ал эми төмөнкү 16 саптагы *а* тыбышынын кайталанып колдонулушун ассонанс кубулушунун эң өркүндөтүлгөн формасы катары баалоого болот:

Айын деген каны бар,
аярдык арбын саны бар.
Адамзат уулунан,
албан түрдүү жаны бар.
Актын атын укпаган,
албан түрлүү көп заңгар,
азыр алгын эсебин,
атактуу нече шаары бар.
Аны көздөй баралык,
Алда буюрса ак динге,
алардын баарын салалык.
Аны айтып эр Манас,
акыл кылды Кошойго,

аттанмак болду ошого.
Абаң Кошой кеп айтат,
айкөл Манас деп айтат (Мусаев, (Ред.) II. 1995, 193-б.).

Буга карата бир канчалаган мисалдарды келтирүүгө болот. Чынында, эпостун мазмундук жана түзүлүш көркөмдүүлүгүн *а* тыбышы агылып турган ыр саптары менен баалап коюу – албетте, жетишсиздик. Эпостон бир гана *а* тыбышына карата гана эмес, башка үндүү жана үнсүз тыбыштар аркылуу уюшулган ассонанстык, аллитерациялык мүнөздөгү кубулуштарды байма-бай учуратууга болот.

Эпостордогу ыр жолдорунун синтаксистик түзүлүштөрү өзгөчөлүү болот. «Манас» эпосундагы бир ыр сабы бир эле сөз айкашынан, же бир сүйлөмдөн, же болбосо бир канча ыр сабы биригип келип, бир эле жөнөкөй сүйлөмдү, же тескерисинче ар бир сабы өз-өзүнчө сүйлөмдөрдү шарттап калышы ыктымал. Бир жолдору кандай гана синтаксистик түзүлүштөгү бирдиктерден турбасын, ал ыр саптары үндүү тыбыштардын кайталанышы менен башталуусу ассонанстык кубулушту жаратуу менен, өзүнчө бир стилистикалык ыкмадагы өзгөчөлүктү билдирет:

1. Ошол колдун ичинде,
ортоктош болгон Нойгут бар (Мусаев, (Ред.) I. 1995, 239-б.).

2. Алыстан бизге көрүнгөн,
алып-жулуп ыргыткан,
ач бөрүлөр кана? – деп,
акылдашты чалдары.
Айдап алып козусун,
айылга барды балдары (Мусаев, (Ред.) I. 1995, 196-б.).

3. Отуз бир атта байге бар,
ойротто мындай кайда бар.
Отуз бир ат байге алыптыр... (Мусаев, (Ред.) I. 1995, 165-б.)

1-мисалдагы: *Ошол колдун ичинде // ортоктош болгон Нойгут бар*, - эки сабы биригип бир жөнөкөй сүйлөмдү түздү. 2-мисалдагы алты сап бир татаал сүйлөмдү: *Алыстан бизге көрүнгөн // алып-жулуп ыргыткан // ач бөрүлөр кана? – деп // акылдашты чалдары, ал эми: Айдап алып козусун // айылга барды балдары*, бир жөнөкөй сүйлөмдөн турат. 3-мисалдагы үч сабынын ар бири: *Отуз бир атта байге бар // Ойротто мындай кайда бар // Отуз бир ат байге алыптыр...* өз өзүнчө жөнөкөй сүйлөмдөрдөн уюшулду. Манасчы ырдын ыргагына ыңгайлаштырып сүйлөмдөрдү сап-сапка ажыратып, ал саптардын байланыштарын бирдей үндүүлөр менен коштотуп, бир ыңгай, бир түр, бир айтымдык өзгөчөлүккө келтирди.

С.Орозбаковдун айтуусундагы «Манас» эпосунда ассонанс кубулушу катары бир эле үндүү тыбыштын сап башында катарынан колдонулушун көрсөтпөстөн, ар башка үндүүлөрдүн сап башында жупташып келиши да ассонансты жаратат:

1. Аяйсың деп бурутту,
айлымды кырып курутту.
Үйдү кармап чеп кылып,

үлкөн улук кеп кылып,
өлчөп турбуз өзүбүз,
өлөбүз деп шек кылып (Мусаев, (Ред.) I. 1995, 238-б.).

2. Ачка болсоң, ток болсоң,
акыры бүгүн жатыңар.
Улуу кийик болбосо,
улар-пулар атыңар.
Эч табылбай баратса,
элик-мелик атаарсың.
Эчтекке таппай баратсаң,
элди көздөй кайтаарсың. (Мусаев, (Ред.) I.1995, 362-б.).

1-мисалдагы: *а-а, ү-ү, ө-ө*; 2-мисалдагы: *а-а, уу-у, э-э-э-э* үндүү тыбыштары биринен кийин бири жуп-жубу менен кезектешип кайталанып, текстке айтымдык кооздук, көркөмдүк киргизип турат. Үндүү тыбыштар тил бирдиктеринин ичинен табиятынан эле обондуулукка негизделип, нерсени, көрүнүштү, же кыймыл аракетти образдуу, эстетикалуу сүрөттөөгө, сыпаттоого өбөлгө болчу тилдик каражаттардан болуп саналат. Үндүү тыбыштардын мындай касиетке ээ болушунун себеби, биринчиден үндүүлөрдүн жасалышында үн түйүндөрү дирилдеп негизги тонду пайда кылышы, негизги тондун кубулуп, өзгөрүп, көмөкөй, ооз, мурун көңдөйлөрүнөн жаңырып кошумча жана жаңырык тондордун чыгышына (Садыков, 2021, 73-б.) негизделсе, экинчиден, үндүүлөр системасынын артикуляциялык, акустикалык касиеттери, үндөшүүсү жана созулушу кеп интонациясына түздөн түз таасирин тийгизери (Токтоналиев, 2004, 169-б.) эсептелинет. Ошондой эле, тыбыш тандоо, б.а., тексттин мазмунуна шайкеш келген, тыбыштык уккулуктуу гармонияны жарата алуучу, айтканга жеңил, эсте бат сактоого ыңгайлуу шарттарды пайда кылуучу тыбыштарды тандоо *үн образдарын жана үн каражаттарын* жаратууда колдонулары, булар аркылуу дабыш кооздугу түзүлөрү, ар кандай табигый угулуштун жана көрүнүштүн реалдуу картинасы жаралары жана тыбыш тандоо аркылуу каармандын же лирикалык каармандын көңүл жагдайынын абалы да сыпатталары (Аширбаев, 2000, 53-б.) эске алынууга тийиш. Ушул теориялык негиздерди көңүлгө алганда, кеп агымында үндүү тыбыштар стилистикалык шартта эмоционалдык-экспрессивдүүлүктү жаратуу мүмкүнчүлүктөрүнө ээ болору анык. Ассонанс кубулушу дал ушул жагдай-шарттын бир көрүнүшү болуп саналат.

Жыйынтык:

Эпостогу тилдик каражаттар айтуучунун ички сезимдерине жана айта билүү чеберчиликтерине байланыштуу колдонулат. Айрыкча, тыбыштардын айтылыш жана колдонулуш өзгөчөлүктөрү, т.а., тыбыштардын ыр саптарында түшүрүлүп, же кошулуп айтылышы, окшошуу, же алмашуу кубулуштарына ээ болушу, бир эле тыбыштардын кайра-кайра колдонулушу, ыр ыргагына айланышы ж.б. эпос тилине мүнөздүү көрүнүштөрдөн. Тыбыштардын акустикалык-артикуляциялык жактан мындай өзгөрүлүп колдонулушу эпос тилинде кеңири кездешүү менен, анын дагы бир спецификалык өзгөчөлүгүн шарттап турат. Тыбыштык кайталоолор муун өлчөмдөрүнүн бирдейлигин, дабыштык окшоштукту, уйкаштыктын жаралышын, окшош темптик айтылышты камсыздайт. Эпос тилиндеги мындай тыбыштык кайталоо кубулуштары ырдын сырткы окшоштук-көркөмдүүлүгүн гана

көрсөтпөстөн, айтымдык-эмоционалдык уккулуктуулукту да жаратып турат. Мунун өзү ыр табиятына мүнөздүү көркөм үндүүлүктү шарттоочу стилистикалык ыкмалардан болуп саналат.

ПАЙДАЛАНЫЛГАН АДАБИЯТТАР

1. Абдулдаев, Э. (1998). *Азыркы кыргыз тили: Фонетика. Орфоэпия. Графика ж-а орфография. Лексикология ж-а фразеология*. Бишкек: Кыргызстан.
2. Арнольд, И.В. (1981). *Стилистика. Современный английский язык*. Москва: Просвещение.
3. Аширбаев, Т. (2000). *Кыргыз тилинин стилистикасы: жогорку окуу жайларынын студенттери үчүн окуу китеби*. Бишкек: Кыргызстан.
4. Голуб, И.Б. (1986). *Стилистика современного русского языка*. Москва: Высш. шк.
5. Зулпукаров, К., Абдулатов, А., Кожоева, Г., Эргешева, С. (2018). *Лингвопоэтика менен лингвопаремнологиянын орчундуу маселелери*. Бишкек: Улуу Тоолор.
6. Мусаев, С. (Ред.) (1995). *Манас: кыргыз элинин баатырдык эпосу*, С. Орозбаковдун варианты б-ча академиялык басылыш, 1-китеп. Бишкек: Кыргызстан.
7. Мусаев, С. (Ред.) (1995). *Манас: кыргыз элинин баатырдык эпосу*, С. Орозбаковдун варианты б-ча академиялык басылыш, 2-китеп. Бишкек: Кыргызстан.
8. Мусаев, С. (Ред.) (1997). *Манас: кыргыз элинин баатырдык эпосу*, С. Орозбаковдун варианты б-ча академиялык басылыш, 4-китеп. Бишкек: Кыргызстан.
9. Орузбаева, Б. (1972). *Лингвистикалык терминдердин орусча-кыргызча сөздүгү*. Фрунзе: Илим.
10. Орузбаева Б., жана ж.б. (Ред.) (2009). *Азыркы кыргыз адабий тили: фонетика, лексикология, лексикография, фразеология, морфология, синтаксис, стилистика, текст таануу, лингвопоэтика*. Бишкек: Ч. Айтматов атындагы Тил жана адабият институту.
11. Радлов, В. В. (1866). *Образцы народной литературы тюркских племен живущих в Южной Сибири и Джунгарской степи. Ч. 1: Поднаречия Алтая: алтайцев, телеутов, черновых и лебединских татар, шорцев и саянцев*. Санкт-Петербург: Тип. Императорской Академии наук.
12. Рысалиев, К. (1965). *Кыргыз ырларынын түзүлүшү*. Фрунзе: Мектеп.
13. Садыков, Т., Токтоналиев К. (2021). *Азыркы кыргыз тили: фонетика, фонология ж-а антонология*. Бишкек.
14. Токтоналиев, К.Т. (2004). *Кыргыз тилиндеги айтымдын коммуникативдик - функционалдык жана интонациялык структурасы*. Бишкек.
15. Шериев, Ж., Муратов А. (2004). *Адабият теориясы: кыргыз адабияты мугалимдер, студенттер ж-а орто мектептин окуучулары үчүн*. Бишкек: ЖЧК Айт.